

**ÜHISKONDLIKU TOOTMISE EFEKTIIVSUSE
HINDAMISE KRITERIUMIDEST**

H. V i t s u r

Rahanduse ja krediidid kateeder

Ühiskonna kasvavate vajaduste rahuldamise tsentraliseeritud plaanipärane juhtimine on sageli seetõttu raaskendatud, et meil pole seni veel efektiivset tootmist reguleerivat mehhanismi. Me ei ole veel saavutanud, et rahvamajandusplaani täitmine toimuks alati võimalikult edukalt. Tootmist reguleerivale mehhanismile esitatavate nõuete ja selle poolt täidetavate funktsioonide mõistmine eeldab meie arusaamist majandussüsteemist kui tervikust, selle kohta ühiskonnas ja eesmärgist - efektiivsusest.

Igasugust majandussüsteemi tuleb vaadelda ühelt poolt kui suhteliselt iseseisvat, isereguleerivat homöostaatilist süsteemi, teiselt poolt aga suuremate, nn. supersüsteemide - ühiskond ja ressursid - alamsüsteemina.

Majanduse kui ühiskonna alamsüsteemi koha kindlaksmääramisel tuleb arvestada, et toetudes objektiivsetele majandusseadustele, võib see alluda ühiskonna teadlikule juhtimisele. Niisuguse juhtimise võimalused, samuti ka vajadused selleks, suurenevad koos ühiskonna arenguga. Veelgi enam, teadlik juhtimine muutub paratamatuks.

Kui klassikalist kapitalistlikku majandust võib vaadelda täielikult isereguleeriva süsteemina, siis tänapäeval on riigi sekkumine arenenud kapitalistlike riikide majandusellu muutunud mõõdapääsmatuks. Sekkumise ulatus ilmes kas või riigieelarvesse tsentraliseeritava rahvatulu suhtelises suuruses arenenud kapitalistlikes maades ja majandusele riigieelarve kaudu tehtud kulutuste osatähtsuses.

Riik koondab oma kätte rahvatulust Jaapanis 26-28 %,

USA-s 36-38 %, Saksa FV-s ja Itaalias 45-46 %, Prantsusmaal ja Inglismaal 52-55 %, teeb kapitaalvahutustest USA-s ja Jaapanis 20 %, Saksa FV-s 35 %, Prantsusmaal 40 % ja Inglismaal 49 %, esineb kui suurim investeerija kapitalimahukatesse majandusharudesse, finantseerib rõhuvat osa teaduslikest uurimistöödest ja kaadrite ettevalmistamisest, subsideerib heldelt tööstuskorporatsioone.¹

Sotsialistlikus ühiskonnas on tulenevalt tema ühiskondlik-poliitilistest tingimustest majanduse teadliku juhtimise võimalused kvalitatiivselt uuel tasemel: majandust saab vastavalt ühiskonna vajadustele teadlikult planeerida ja juhtida. Kuid ka sotsialistlikus ühiskonnas on majanduse teadliku planeerimise ja juhtimise mõiste dünaamiline, olles otseses sõltuvuses tootlike jõudude arengutasemest. Määrab ju lõppkokkuvõttes viimane tehnilise baasi ja seega ka ülesannete ja suhete ringi, mida inimene saab teadlikult kontrollida.

Sotsialistliku ühiskonna dünaamilisusele juhtis tähelepanu F. Engels: "Höndanimetatud "sotsialistlik ühiskond" ei ole minu arvates midagi ükskord ja igaveseks antud asi, vaid teda tuleb nii nagu iga teistki ühiskondlikku korda vaadelda alatistes muutustes ja ümberkujundustes."²

Sõltumatult konkreetsest ülesannete ringist tuleb igas olukorras organiseerida rahvamajanduse plaanipärasest juhtimist nii, et pidevalt oleks tagatud ühiskonna poolt majandusele esitatud ülesannete optimaalne täitmine, tootmise kõrge efektiivsus. Et vastata nendele nõustele, peab juhtimis-mehhanism olema küllalt paindlik, selle täiustamine suhteliselt kerge ning suurte kulutusteta. Samal ajal peab juhtimis-mehhanism majandusliku arengu pidevuse tagamiseks olema piisavalt stabiilne.³

¹ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1972 г. и начало 1973 г., М., "Правда", 1973 г., стр. 3.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т.37.М., 1965, стр.380.

³ А.Г. Агранберг, К.А. Багриновский, А.Г. Гранберг. Система моделей народно-хозяйственного планирования. М., 1972, стр. 34.

Kuigi viimase aastakümne jooksul on nende küsimuste lahendamisel teoorias ja praktikas ära tehtud suur töö,^x jääb majandusteaduse ja praktika üheks põhilisesandeks harmooniliselt ühendada ühiskondliku tootmise teadliku juhtimise ja majanduse küberneetilise isereguleerimise põhimõtted. See ei ole aga mõeldav tootmise efektiivsuse kategooria igakülgse analüüsita.

Majanduse efektiivsuse kriteeriumi leidmiseks tuleb leida esmajoones vastus järgmistele küsimustele.

1) Kas on olemas üks üldine majanduse efektiivsuse kriteerium, mis oleks rakendatav nii rahvamajandusele tervikuna kui ka igale majandusliku hierarhia madalamale astmele? See tähendab, et ta oleks üheaegselt nii globaalseks kui ka lokaalseks kriteeriumiks.

2) Kas on võimalik ühe üldise globaalse või lokaalse kriteeriumi olemasolu vastavalt majandusliku hierarhia tasemele?

3) Kas kriteerium on väärtuseline või mitte?

Üleüldise kriteeriumi esinemine väärtuselises vormis või mitte, samuti ühe või mitme kriteeriumi olemasolu on otsestes sõltuvuses formaliseerimisvõimalustest majanduses. Arvatavasti on õigus A. Jerjominiil, kui ta kirjutab: "Tootmise üheselt fikseeritava eesmärgi olemasolu eeldab täpselt sama üheselt fikseeritud üldise sotsiaalse eesmärgi olemasolu ühiskonnas, kuid selleks pole veel keegi samme astunud."⁴ See on ka arusaadav, sest formaliseerimise võimalused ühiskonna kui terviku tasemel on käesoleval ajal veel suhteliselt väi-

^x Näiteks NLKP 1965. aasta septembripleenumi ja NLKP 24. kongressi materjalid.

⁴ А. Е р е м е н. О критериях эффективности. - "Вопросы экономики", 1971, № 10, стр. 76.

kesed. Võib arvata, et see ei saagi kunagi võimalikuks^x ja just see asjaolu tingibki paljude üldiste efektiivsuse kriteeriumide olemasolu ühiskonna kui terviku tasemel.

Kui formaliseerimine oleks võimalik, oleks viimaseid vaadeldud kui eesmärgi, efektiivsuse saavutamise abinõusid. Võib tunduda, et ühiskondlik-majandusliku hierarhia madalamatel tasemetel on formaliseerimise võimalused suuremad, kuna eesmärgid on siin piiratumad (lokaalsed), seoseid vähem, sotsiaalne aspekt nõrgem, opereeritakse põhiliselt majanduslike kategooriatega. Samal ajal on näiteks ettevõtte seisukohast lähtudes äärmiselt raske silmas pidada ühiskonna kui terviku eesmärki, mis teeb üleüldise kriteeriumi rakendamise praktiliselt võimatuks.

Järelikult tuleb lähtuda efektiivsuse kriteeriumide hierarhia olemasolust. Üleminekul madalamatele tasanditele suurenevad formaliseerimise võimalused ja väheneb antud tasandi vajalike kriteeriumide arv, kuid samaaegselt muutub ka nende ühiskondlik-majanduslik sisu.

Koondise, ettevõtte jm. puhul saame rääkida praktiliselt ainult isemajandamise efektiivsusest ja isemajandamise efektiivsuse kriteeriumidest. Majandust tuleb käsitleda kui suhteliselt eraldatud süsteemi, kuid tuleb saavutada, et isemajandamise ja üleüldise efektiivsuse kriteeriumid oleksid omavahel võimalikult vähe vastuolus.

Isemajandamise efektiivsuse kriteeriumi rakendamise ja aluseks võtmise vajadusest ühiskondliku tootmise juhtimisel räägib küllalt ilmekalt ka see fakt, et käesoleva ajani on majandusalases kirjanduses P. Hromovi andmetel esitatud umbes 20 ühiskondliku tootmise efektiivsuse kriteeriumi.⁵

^x Nii näiteks väidab V.N. Bogatšev: "Majandus on liiga tihedalt läbi põimitud formaliseerimatute nähtustega" (Вопросы эффективности общественного производства. М., "Наука", 1970, стр. 99).

⁵ Экономическая эффективность общественного производства (Научная дискуссия о критериях и показателях). - "Вопросы экономики", 1974, № 3, стр. 152.

Isemajandamise efektiivsuse kriteeriumi rakendamine tähendab sisuliselt seda, et majanduse kui ühiskonna alamsüsteemi eesmärgi ühese formaliseerimise võimatus ei takista meil võrrelda ühe ja sama eesmärgi saavutamiseks tehtavate erinevate kulutuste efektiivsust. Ei või ära segada otsuste langetamise protsessi täieliku formaliseerimise võimalust ja võimalust mõista ning võrrelda väärtuseliste näitajate alusel majanduslike otsuste mõju ühiskondlikule heaolule.⁶ Lähtudes tööprotsessist ja selle tulemustest on isemajandamise efektiivsus üldine majanduslik kategooria, mis väljendab tootmise loomuliku tulemuse, toodangu ja töökulutuste suhet.

Sellise kategooria olemasolu lubabki praktikas rääkida tootmise efektiivsusest ja vastandada tootmise efekti ühiskondliku tootmise erinevatel astmetel.

Ülaltoodust lähtudes määratakse majanduse kui ühiskonna alamsüsteemi eksisteerimise eesmärk kindlaks ühiskonna poolt majandusele esitatud ülesannetega, mis on vastavuses ühiskonna sotsiaalmajanduslike karakteristikutega, eesmärgi realiseerimise võimalused ja ulatus piiritletakse omakorda mõmendil olemasolevate ressursside hulga.

Sotsialistlikus ühiskonnas on majanduse kui ühiskonna alamsüsteemi eesmärk formuleeritud sotsialismi põhilises majandusseaduses - üha täielikumalt rahuldada ühiskonna kasvavaid vajadusi.

Antud juhul on ilmselt tegemist üheselt formaliseerimatu ja eelkõige väärtuseliselt mitte väljenduva eesmärgiga.

Majandusseadusega formuleeritud põhilise eesmärgi täitmisele asetab olemasolevate ressursside piiratus igal konkreetsel ajamomendil paratamatult kitsendusi. Seega võib majanduse kui ühiskonna ja ressursside alamsüsteemi eesmärki formuleerida järgmiselt: olemasolevaid vahendeid kasutades rahuldada võimalikult paremini ühiskonna vajadusi.

Sisuliselt tähendab see kulude minimeerimise nõuet. Tulemust ja tehtud kulutusi saab võrrelda ainult väärtuselises väljenduses, see tähendab, et me saame rakendada efektiivsuse mõistet kitsamas, isemajandamise efektiivsuse tähenduses.

⁶ В.А. Волконский И. Принципы оптимального планирования. М., "Экономика", 1973, стр. 22.

Siiski oleks eeskõik arvata, et ühiskonna kui terviku tasandil oleks majanduse juhtimisel võimalik lähtuda ainult isemajandamise efektiivsusest, majanduse kui suhteliselt eraldatud süsteemi tegevuse kriteeriumist. Majanduse eesmärgi kindlaksmääramisel peab arvestama ka üldisi formaliseerimatuid ühiskondlikke eesmäärke.

Majandusteadus ei valda veel täpseid meetodeid vajaduste ja nende rahuldamise astme mõõtmiseks. Samuti ei saa me vajadusi omavahel kvantitatiivselt võrrelda ega ka reastada. Ometigi tuleb majanduse juhtimisel lähtuda just vajadustest.

Hoopis iseasi on aga vajaduste rahuldamise konkreetsete teede kindlaksmääramine. Paljude üldiste kriteeriumide ja keerulise vajaduste hierarhia kasutamine tootmise juhtimisel konkreetse tootmissharu, seda enam aga ettevõtte tasandil on praktiliselt võimatu ja ka mõttetu.

Võimatuks teeb selle arvutustööde tohutu maht ja vajaliku informatsiooni pundumine: igal ettevõttel tuleb arvesse võtta mitte üksnes teatud hulka majandusharusid ja kümneid tuhandeid ettevõtteid, vaid isegi üksikuid omavahel võistlevaid ja pidevalt muutuvaid kaupu.

Ettevõtetel on sotsialistlikus majanduses mõnevõrra erandlik positsioon. Olles üldrahvalikuks omanduseks, säilitavad nad kauba tootjatena sellest tingitult (ettevõtte majanduslik huvi, kohalik initsiatiiv jne.) teatud iseseisvuse. See olukord avaldab mõju ka ettevõtte hindamisele. Ettevõtte panuse hindamiseks ühiskondlikus tootmises tuleb kasutada sellist väärtuselist majanduslikku kategooriat, mis oleks otseses sõltuvuses ettevõtte poolt rahuldatud ühiskondlike vajaduste (toodangu) mahust ja tehtud kulutuste suurusest (s.t. oleks sisuliselt võimalikult lähedane majanduse üleüldisele eesmärgile).

Siiski ei tule parima kriteeriumi otsimist pidada omaette eesmärgiks. Majanduse efektiivne juhtimine on täiesti võimalik ka siis, kui kriteerium põhilistes punktides vastab majanduse eesmärgi nõuetele. Liiga suurte nõudmiste esitamine kriteeriumi kvaliteedile tähendaks tegelikult probleemi lahendamise edasilükkamist. Siinjuures on väga oluline, et kriteeriume ei oleks rohkem kui üks. Rohkema arvu kriteeriumide kasutamine välistaks võimaluse parima valiku lõp-

likuks tegemiseks ning lühikaks ülesande lahendamise ainult edasi, kuna erinevate kriteeriumide kasutamine viib erinevatele tulemustele. Ei ole loogiline arvata, et kasutades ainult ühiskondliku tootmise erinevate külgede efektiivsust iseloomustavaid näitajaid, võib saada tervikliku ettekujutuse ühiskondliku tootmise efektiivsusest. Reeglina muutuvad ühiskondliku tootmise üksikuid külgi iseloomustavad näitajad erineva kiirusega ja mõnikord ka erinevates suundades. Näiteks võtame tööviljakuse ja fondimahukuse näitajad. Neist esimese langust pole meil peaaegu kunagi fikseeritud, fonditootlus on aga seevastu alanenud sageli.

Täiendavaid kriteeriume võib kasutada ainult piiratud otstarbel. Esiteks - võimalike lahenduste analüüsimise kerendamiseks ja teiseks - majandus- ja juhtimissüsteemi modelleerimise käigus esialgsete võimalike eesmärkide omavaheliseks võrdlemiseks, täiendamiseks ja ümberhindamiseks.

О КРИТЕРИЯХ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Х. В и т с у р

Р е з ю м е

Дальнейшее совершенствование системы планомерного управления экономикой требует более глубокого изучения критериев эффективности общественного производства.

При определении критериев эффективности необходимо учесть, что, с одной стороны, экономика является относительно обособленной системой, а с другой стороны, подсистемой суперсистемы общества и ресурсов. Из этого и необходимо исходить при определении критериев эффективности.

Существование всеобщего критерия эффективности, которое являлось бы одновременным критерием эффективности экономики как подсистемы общества и критерием эффективности экономики как относительно обособленной системы зависит от возможностей однозначной формализации целей этих систем.

Как известно, цель экономики как подсистемы общества определяет основной экономический закон данной формации. Очевидно, что однозначная формализация его невозможна. Отсюда вытекает необходимость признания существования иерархии критериев эффективности.

На уровне объединений, предприятий и т.д. можно говорить только о критериях хозрасчетной эффективности, т.е. экономикой необходимо считать как относительно обособленную систему.

Применение критерия хозрасчетной эффективности означает по существу, что невозможность однозначной формализации цели экономики не препятствует нахождению самого эффективного пути реализации любой общественной цели. При этом необходимо стремиться к тому, чтобы общие и хозрасчетные критерии были

бы как можно менее противоречивы. Все-таки нельзя ставить самостоятельной целью нахождение наилучшего критерия. Нужно, чтобы критериев было бы не больше одного. Наличие множества критериев только усложнит решение задачи.